

Вступ

На подвір'ї обителі грівся на сонці Старий. Ченці, вільні пообідньої пори від праці, вмощувалися віддалік, не наважуючись присісти поруч. Хоча всі знали, що Старий ніколи не виявляє ані злоби, ані роздратування, його, нехай і підсвідомо, боялися навіть ті, кого він напучував.

Чимало братів прагнули потрапити в його «клас» — подалі від вузлуватих мотузяних пасків, важких палиць та інших «стимулів»¹, якими пригощають невігласів інші наставники. Тут найсуворішим покаранням було або вигнання з учнівського кола, або відмова висповідати. Старий не надто любив людей: він їх і замолоду цурався, а тепер волів за краще взагалі не помічати тих, хто був не до душі.

І все ж бесіди зі Старим вабили багатьох. Одних заворожувала його мудрість, інші шукали життєвих порад, треті жадали чудес і одкровенень, а хтось — пліток з аристократичних кіл. Час від часу Старий задовольняв їхню цікавість, даючи братії поживу для розуму і приводи для пустопорожньої балаканини.

Але й тоді, коли він занурювався в роздуми, усі пересуди, що точились упівголоса на монастирському подвір'ї, стосувалися його персони. То й не дивно, адже більшість ченців ніколи не полишала стін Шартрезу, і, якби не було Старого, їм лишалося б пліткувати з приводу малозначних монастирських подій. І без того

¹ Від латинського слова *stimulus* — гострий металевий наконечник на жердині, яким поганяють буйвола в упряжі.

закритий простір їхнього життя обмежував суворий розпорядок, обумовлений орденським статутом.

Лише поодинокі сміливці наважувалися порушити його, за що їх жорстоко карали. І тільки для Старого заборон і обмежень, здавалося, не існувало. Він був оточений ореолом таємниці, а його життя помалу перетворювалося на життє, тож будь-яка його неканонічна подробиця збурювала незрілі уми.

Ось і зараз молодий послушник поцікавився:

— Невже він і справді кардинал?

— Ні, звісно,— усміхнувся інший,— у кардиналів є червона мантія і наперсне розп'яття: золоте, з рубінами. А де вони?

— Я тут уже п'ятий рік,— гордовито втрутився інший послушник,— і жодного разу кардинальського облачення на ньому не бачив. А мантія... може, десь є. Коли я тільки став новіцем, до монастиря якось навідалися справжні кардинали — усі в шовках, пихаті, не рівня нашому...

— І до кого ж вони, по-твоєму, з'явилися, дурнику? — не минув нагоди виявити обізнаність помічник бібліотекаря.— До тебе, чи що? Дефан їх скликав, ось вони і примчали. Книги йому піднесли — Платон, Беда Преподобний, Плотін, травник дивовижний. Я їх потім мало не два роки переписував. Отже, Дефан їм рівня. А те, що мантії кардинальської не носить, так це тому, що йому всі плаття в особливий спосіб шують. Може, він і вищий за інших кардиналів — недарма ж старі люди кажуть, що, коли наш Папа помер, Дефан ніби його місце заступив, а потім зник...

— Як це — зник? Що значить — заступив? — збуджено загомоніли новіці та молоді ченці. Сказане бібліотекарем не вкладалось у голову, руйнувало освячений століттями устрій.

Але помічник бібліотекаря тільки руками розвів:

— Про це в людей похилого віку питати треба, давно те було.

— А скільки ж років Дефану? Чи правда, що він кінець світу бачив?

Згадавши про страшний тисячний рік, коли небо мусило впасти на землю, але так і не впало, усі осяяли себе хресним знаменням і, немовби побоюючись власної зухвалості, перейшли на чернечу мову жестів.

Але оскільки пальці неспроможні були цілком замінити мову, братії хоч-не-хоч довелося повернутися до роботи. Зачерпнувши води з криниці в центрі подвір'я, монахи потяглися в келії, кузні, майстерні, на городи, у скрипторій, винокурню та інші місця, де кожному належало працювати.

Монастир процвітав. І не тільки завдяки молитвам братії і праці конверзів¹. Процвітання насамперед було пов'язано зі Старим. Той вважав, що ченці повинні старанно працювати. Але праця, як і молитва, не мала бути даремною, тому і життя монастиря було влаштоване так, що кожен примножував загальне благо. Шартрез поступово перетворювався на острівець достатку, що виділявся навіть на тлі блискучого Авіньйону. Однак мало хто з мешканців монастиря цілком усвідомлював, що майже все тут робили за словом Дефана, і навіть уклад монастиря, що лише зовні зберіг ознаки належності до картезіанського ордену,— також його заслуга. І справді, життя в монастирі Шартрез, що в містечку Вільнев поблизу Авіньйону, докорінно відрізнялося від життя в інших чернечих громадах ордену.

Недарма орденські візитатори, які щорічно приїжджали до Вільнева, надвечір першого дня перебування в мо-

¹ Конверзи, або світські брати,— у Західній Європі особи, що належали до чернечого ордену й жили в монастирі, але складали тільки частину обітниць і виконували переважно фізичну працю.

настирі збиралися в залі трапезної і, виявляючи глибоку стурбованість, просили настоятеля надіслати їм для співбесіди камерарія, келаря, бібліотекаря і кількох братів на додачу.

Уранці Дефан чемно пропонував гостям провести годину-другу в його товаристві, а потім разом з візитаторами здійснював повний обхід монастиря, перериваючись лише для молитви і трапези. Під час цієї прогулянки він говорив без угаву — все тим же приязним, але почасти глузливим тоном.

Бесіди зі Старим неабияк вражали гостей, змушуючи їх замислитися.

Дефан знав, як підважити зашкарублі уявлення, що глибоко укорінилися в головах братів, і не вдавався до богословської казуїстики, а лише зрідка, немовби мимохіть, пригадував якийсь доречний рядок або стих Писання. Адже євангелісти, записуючи на пергаменті те, що зберегла людська пам'ять про життя рятівника, не дуже дбали, чи будуть зрозумілі їхні слова людям, яким доведеться жити через тисячоліття.

У результаті устрій Вільневської обителі, що, на перший погляд, суперечив статуту Святого Бенедикта, починав здаватися візитаторам сповненим божественної благодаті.

Брати, які вирощували на аптекарському городі дурман, блекоту та інше мерзенне зілля, лише наслідували приклад праотця Ноя, який відкрив як добру, так і згубну природу виноградної лози. Це, побіжно зазначав Дефан, учить нас, що в кожній рослині слід відрізнити погану сторону від корисної, а відрізнивши, вживати на благо ближнього. Брати, що працювали з ретортами й тиглями, спочатку здавалися гостям безсумнівними чаклунами. «Але невже,— дивувався Дефан,— вам невідомо, як сам Спаситель перетворював воду на вино, а Мойсей уразив фараона жезлом, що обернувся на змію? Ці брати пізна-

ють перетворення матерії, плоті всього суцього, але не закликають духів, не читають заклинань — тільки молитви. Господь благословляє такі заняття, бо вони примножують знання».

— Але навіщо стільки переписувачів у скрипторії? — дивувалися гості.— У нашому монастирі їх троє, і вони чудово встигають копіювати Євангелія і праці отців Церкви. Але що ми бачимо тут? Арістотель, Софокл, Арістофан, Вергілій... Творці цих книг — язичники, чи не так, високоповажний Дефане?

— Брати, чи знали ви мого батька? — несподівано запитував Старий.

— Звісно, ні.

— Він служив ордену госпітальєрів і впав із мечем у руці і вірою в серці, захищаючи прочан від невірних.

— Нехай спочиває у світі вічному. Але ці книги...— нетерпляче перебивав хтось із візитаторів, вирішивши, що логіка Дефана збилася на манівці.

— Мій батько,— твердо продовжував Дефан,— бився з невірними не один десяток років і досконало вивчив їхні вірування і забобони. Крім іншого, він згадував про те, що прихильники Аллаха всюди знищували книги, посилаючись на те, що в одних написано те, що вже є в Корані, отже, ці книги не приносять користі, а інші говорять про те, чого в Корані немає, і вони, безумовно, шкідливі. Зараз я почув від вас, брати, те, що колись мій батько чув від невірних. Може, й ви шануєте Аллаха?

Сторопілі гості перелякано Perezиралися. До того ж підстави занепокоїтися справді були: тільки-но сам Дефан — один із найвпливовіших людей в ордені — прямо звинуватив їх у злісній ересі. І зробив це, спираючись на їхні власні слова, сказані без примусу.

Утім, Старий не намагався залякати візитаторів. Він ставив перед собою іншу мету — долучити їх до порядку, встановленого у вільневському монастирі. Пішовши

з політичної сцени, він узявся обережно реформувати зсередини картезіанський орден, відомий своєю непохитною суворістю ще від часів Бруно Кельнського¹. І тепер Вільнев — найбільш незвичайна і, завдяки зусиллям Дефана, найбільш успішна громада в ордені — був прикладом і для капітулу, і для настоятелів інших монастирів.

Бідність, слухняність і стриманість — три обітниць, на яких ґрунтувалося західне чернецтво,— у Вільневі завдяки Дефану змінилися догматом повноцінного життя і праці на славу Господа. Так, ченці обители не знали жінок, але й не катували плоть подібно до давніх аскетів, не носили власняницю і вериги, що спричиняли безглузді муки і не давали користі ближнім. Ченці не мали земних багатств, але й не вживали кепського хліба і кислого пива, від якого здуває живіт і з'являються виразки на ногах. Брати не тільки ревно молилися, а й учили Писання під керівництвом досвідчених наставників. Їхню віру зміцнювали не тільки богословські, а й натурфілософські знання.

Візитатори — їх обирали серед найбільш освічених і обізнаних братів-священників — не могли не спокуситися. Виховані в догматичній суворості, вони, втім, мислили ширше, ніж звичайні монахи. Адже їхнім обов'язком було не тільки оцінювати стан громади, яку інспектували, а й підшукувати людей, що в майбутньому увійдуть в еліту ордену. Стати візитатором могла тільки людина виняткових здібностей, а таким людям умовності чернечого життя здебільшого затісні. Вони рідко зізнавалися у цьому навіть собі, але слова Дефана, як і все побачене у Вільневі, змушували замислитися...

Монастирське подвір'я, прогріте вересневим сонцем, поступово спорожніло, а Старий продовжував сидіти,

¹ Бруно Кельнський (бл. 1030–1101) — католицький святий, чернець, богослов, засновник ордену картезіанців і монастиря Гранд-Шартрез в Альпах, колись прославленого ордену.

дивлячись прямо перед собою. Цей двір, лава і криниця пов'язували його з юністю. За багато років він змінив свій монастир так, що обитель стала ніби продовженням його самого, віддзеркаленням його думок, властивостей, задумів, поглядів на світ. Тільки двір і криниця лишилися такими ж, як тоді, коли він дев'ятирічним хлопчиком уперше опинився в стінах Шартрезу...

Дефан народився в Арку, крихітному містечку на півдні Провансу. І якщо Прованс був провінцією, то Арк — провінцією в провінції. Околишні землі Провансу, спопелілого й залитого кров'ю в недавньому минулому, у рік народження Дефана могли вважатися одним із найбільш мирних місць у середньовічній Європі. Протягом півтора десятиліття Арк не страждав через моровицю, сюди не вдиралися завойовники, місто не знало неврожаїв і великих пожеж.

Інакше кажучи, у кінці 1284 року, коли матінка Дефана готова була явити світові первістка, аркські провінціали благоденствували — у ті буремні часи щиро раділи, коли не траплялися ніякі лиха.

Для жителів невеликих містечок головною загрозою завжди залишалися не зливи та посухи, а раптові набіги розбійницьких орд — зісних єретиків-катарів або тих, хто йшов відвоювати Гроб Господній. Не від кого не було порятунку, удачею вважали втратити майно, зберігши життя.

Багаті й укріплені міста могли захиститися від розбійницьких зграй. А люди того ж Авіньйону й околиць ховалися від набігів хижого наброду за товстими стінами, здолати які було геть не просто. Однак саме існування квітучих і багатолюдних торговельних міст притягувало іншу небезпеку. До них, як оси на мед, зліталися шляхетні завойовники зі своїми арміями, посиленіми добірними загонами найманців. Барони й герцоги вба-

чали у великих містах лише джерело наживи і в гонитві за нею не зупинялися ні перед чим.

Сьогодні будь-хто знає, що чимало великих міст своїм процвітанням зобов'язані вдалому вибору місця для початкового поселення. Гирла річок, морські узбережжя зі зручними гаванями, перехрестя торгових шляхів — усе це сприяло збільшенню населення і збагаченню. І, звісно,— одвічний потяг людей торгувати, обмінюватися, отримувати щось необхідне, а часом і нове, ніколи не бачене, замість того, що створено або вирощено власноруч.

Ринки і ярмарки, які залучали купців, забезпечували місту постійне надходження товарів і грошей. Частина цього потоку спрямовувалася далі, у глиб країни, але чимало осідало і в міських стінах у вигляді мит, сплати за торг, постій, проживання і всілякі задоволення. Завдяки цьому місто росло, розширювалося, ставало успішнішим.

Однак так було не завжди. Коли замість відповідальності й віри в майбутнє виникало відчуття неминучого кінця, люди втрачали будь-яку опору і навіть ті цінності, що, здавалося б, навіки вкарбовані в уми церквою. А люди без цінностей, як відомо, спроможні на будь-який злочин.

Опинитися в такі часи у вирі подій — не благо, а справжнісіньке прокляття. Бо ж за тих умов володіння бодай чимось суттєвим — пряма загроза для життя. Від непроханих гостей не захистять заборони й міські стіни. Не врятує і молитва, хоча дехто вважає її дієвим засобом.

Коли осередки багатства й культури перетворюються на осередки напруженості і страху, набагато безпечніше залишатися провінціалом — тим, хто волею випадку опинився подалі від грізних подій. Саме там дістають спокій не тільки тілні тіла, але й безсмертні душі...

Водночас уродженці Провансу були в той час чи не найбільш амбітними і честолюбними людьми у світі.

Вони всерйоз вважали, що можуть навчити будь-кого чому завгодно, а в усіх благородних мистецтвах, науках і ремеслах їм немає рівних.

Деякі підстави для цього були. Провансальську лірику знали в усіх куточках Європи — любовні пісеньки, складені в Провансі, виспівували всі: і юні дворяни, і суворі воїни, і навіть вгодовані купчики.

Популярність провансальської любовної поезії надала мешканцям цього регіону ще одну перевагу. Провансальська, вона ж окситанська, мова стала в тогочасній Європі «мовою кохання» — витонченою і звабливою. Кожен, хто знав її, міг сподіватися на увагу дам.

Навіть легендарний праведник і уродженець Умбрії Джованні Бернардоні дістав своє знамените прізвисько тільки тому, що знав провансальську і замолоду зажив слави найкращого в Ассізі виконавця балад. Приятелі охрестили його «французом», або, на італійський манер, Франциском, і під цим ім'ям він дістав святість і заснував орден, слава якого в інші часи затьмарювала славу папського двору.

Але навіть без цього Дефан, істинний провансалець, був упевнений, що будь-хто з його земляків набагато надійніший за бургундця, гасконця і вже поготів за якогось легковажного шампанця. Басків, каталанів, лангобардів і жителів околиць Медіолану навіть не брав до уваги.

Коли ж під час одного з візитів до Клоні¹ Дефану несподівано запропонували змінити посаду авіньйонського камерарія на звання провінціала Галлії (в ордені сподівалися за його підтримки стати першою конгрегацією при папському дворі), він, шанобливо усміхнувшись, нагадав, що народився в Арку, виріс у Вільневі-де-Авіньйон, а значить, і без того провінціал, причому вже досить давно.

¹ Клоні — бенедиктинське абатство у Верхній Бургундії, яке в середні віки мало величезний вплив у Європі завдяки суворості уставу, широкій доброчинності та гостинності.

Генерал ордену і його радник пан Дюбуа мимоволі оцінили каламбур, який означав тверде «ні», і були змушені відмовитися від задумів, що обіцяли ордену чудові політичні перспективи.

Не можна, однак, сказати, що вони програли. Дефан був не тільки провансальцем, але й відданим картезіанцем, а тому, навіть не обіймаючи високих посад, зміцнював авторитет конгрегації в Авіньйоні¹, раз у раз вивищуючи її над іншими.

Останніми роками доля була прихильна до Провансу, хоча за пів століття до народження Дефана весь цей край був щедро политий кров'ю. На благословенну землю, що стала з примхи долі одним із центрів ересей і розколу, налетіли мечі папських легіонів. Ті села, де бодай на день надали притулок підступним єретикам, воїнство під стягами з двома ключами вирізало до останнього жителя. Прованс був спустошений, і хоча різанина обійшла Арк стороною, лавандою і спокоєм тут теж не пахло. Пахло гаром далеких згарищ, мертвою плоттю, близьким голодом і його супутницями — смертоносними хворобами. У ті роки букет знаменитих провансальських вин могли гідно оцінити лише ті, хто осіддав конячок з Об'явлення Іоанна — білу, червону, ворону і чалу.

Здавалося б, усі ці жорстокі лиха позаду. Минули десятиліття відтоді, як тут справляли свої криваві тризни «пастушки»², катари, вальденси, гуміліати, а потім — безпощадне воїнство Святого Престолу. Проте люди

дученто¹ не вели відліку часу, і «давно» зчаста означало «вчора». Тільки за два-три мирні роки люди поверталися до спокійного життя, протягом п'яти — загоювали рани, а за десять знову робилися безтурботними.

Через два десятки безхмарних років жителі Провансу почали вірити, що мир буде завжди, а всілякі жахи вигадують уїдливі старі для приборкання бездіяльної та легковажної молоді.

¹ Ідеться про період від 1309 до 1378 року, коли резиденція римських пап розташовувалась не в Римі, а в Авіньйоні (Франція). Через криваві конфлікти між римськими аристократичними родами папський двір 1309 року переїхав до Авіньйону — міста, що належало графам Провансу, де глави католицької церкви почувалися в більшій безпеці.

² Учасники так званого «хрестового походу пастушків» — антифеодального повстання, що сталося 1251 року. Дорогою з Північної Франції на південь повсталі розгромили і розграбували чимало великих міст, винищуючи переважно євреїв.

¹ Дученто (іт. *duecento* — «двісті») — італійська назва XIII століття.